

Interculturalisme. Definició, especificitat i dimensions

Carlos Giménez. Instituto de Migración, Etnicidad y Desarrollo Social (IMEDES), Universitat Autònoma de Madrid

1. Maduració de la perspectiva: l'interculturalisme com a categoria general

Quan vam començar a treballar en la temàtica de les migracions internacionals l'any 1987 a la Universitat de Califòrnia, Santa Barbara, a diversos llocs del món es produïa el tomb del paradigma del multiculturalisme cap a la interculturalitat en camps com l'educació, la teoria de la comunicació, la mediació, el treball social o la filosofia, entre d'altres.¹ Ens vam incorporar a aquesta perspectiva al final dels anys vuitanta amb estudis sobre migracions i desenvolupament, però l'avenç el vam fer a Guatemala a mitjan anys noranta, quan vam fonamentar la perspectiva intercultural en un context que rebia crítiques considerables.

L'èmfasi interculturalista ha continuat madurant en la meua tasca i en la del nostre equip, ja que l'hem anat aplicant a les línies de mediació i desenvolupament del Programa Migració i Multiculturalitat. Segons la meua experiència particular, la interculturalitat va començar relacionada amb la qüestió de la migració, va continuar amb els pobles indígenes d'Amèrica i se centra ara en la seva utilitat, o no, per a la construcció de la convivència democràtica a l'Espanya descentralitzada de les autonomies, per a la cohesió ciutadana a la Unió Europea i per a l'impuls del diàleg intercultural al món.

Si té algun sentit la categoria d'interculturalitat és abraçant la societat en conjunt: no és exclusivament «un

assumpte de o per a immigrants», «de o per a indígenes», «de o per a minories», ja siguin al·lòctones o autòctones. Una cosa és assumir-ho superficialment i una altra és portar aquesta idea totalitzadora a les seves últimes conseqüències. Aquesta ampliació de la categoria d'interculturalitat va paral·lela a la seva universalització; l'interculturalisme pot i s'ha de concebre com a vàlid i útil amb relació a diferents tipus de societats, a les unitats supranacionals i al conjunt de la humanitat. Això no és evident ni fàcil, ni està exempt de debat intel·lectual ni de conflicte ideològic.

1.1 Els inicis: la interculturalitat i el repte de la immigració

Després d'uns primers estudis d'enclavaments de treballadors estrangers en l'àmbit de l'agricultura, les investigacions a la ciutat de Madrid —una de panoràmica i una altra d'educativa— van ser les que em van situar davant la interculturalitat com a proposta de relacions interètniques positives entre persones autòctones i persones d'origen estranger.

El primer treball, encarregat per la Conselleria d'Integració Social de la Comunitat de Madrid, va ser el diagnòstic sobre un fenomen que començava a tenir rellevància pública. El va portar a terme entre el 1991 i el 1993 un equip multidisciplinari de catorze professionals sota la direcció de l'autor. De contingut teòric i pràctic, va aconseguir els dos objectius de partida: presentar un panorama científicosocial de la immi-

gració a Madrid i aportar bases per al disseny de polítiques socials d'integració. La principal conclusió, «tan senzilla com desafiadora», era que la regió de Madrid es trobava «en un moment o etapa crucial» «d'encreuament o bifurcació de camins»; la seva Administració i la seva població podien escollir «bé la via de la marginació, bé la via de la integració» (Giménez, 1993a: 16).

Respecte a la segona via, s'al·legava: «si, al contrari, es camina per la via de la integració, Madrid haurà incorporat a la seva vida quotidiana un nou segment social mitjançant el seu reconeixement com a tal i mitjançant la seva integració —en igualtat de drets i condicions— legal, laboral, residencial, familiar, escolar, social i cultural. Madrid aconseguiria així ser un exemple europeu i mundial de societat urbana i metropolitana no solament *multicultural*, que ja és molt, on diverses identitats ètniques poguessin coexistir en igualtat de reconeixement i dret, sinó també *intercultural* (on els diferents grups ètnics convivissin i s'interrelacionessin)» (ibídem: 16-17). Ja aleshores es feia la diferenciació entre multicultural i intercultural, i entre coexistir i conviure, oposicions que més tard havia de desenvolupar. La interculturalitat apareixia com a

1. Nota: una versió anterior d'aquest article s'ha publicat en italià a *Intercultura e Mediazione. Teorie ed esperienze*. Coord.: Giuseppe Mantovani. Roma: Carocci Editori (p. 149-169).

Per a un desenvolupament d'aquesta idea es pot consultar Malgesini i Giménez (2000), p. 253-258, i la bibliografia referida.

horitzó desitjable, com a ideal complementari d'allò multicultural, com a situació vinculada a la interrelació i la convivència.

El plantejament intercultural va ser escassament desenvolupat als informes d'investigació; només es feia explícit a la part propositiva del treball; fins i tot aquí, malgrat que es recomanava el desenvolupament d'una «política d'integració intercultural», l'enfocament intercultural estava escassament desenvolupat. Trobo lògic que la menció a la interculturalitat aparegués a la part propositiva del text, ja que som davant d'un terme valoratiu i normatiu, però en seria conscient més tard. La noció d'interculturalitat —i la que prefereixo, d'interculturalisme— entesa com un haver de ser és poc útil per a la investigació científicosocial de les relacions socials, ja que els conceptes vàlids són els de relacions interètniques o interculturals. La noció d'interculturalitat / interculturalisme és rellevant per analitzar els discursos i les propostes dels agents i per fer propostes des de la ciència social aplicada.

La segona línia de treball investigador que em va situar davant l'enfocament intercultural va ser l'estudi, des del 1992 fins al 1996, de la presència d'alumnat d'origen estranger a les escoles i l'abordatge de l'educació intercultural. L'educació intercultural era el paradigma emergent que substituïa el d'educació multicultural, predominant als anys setanta al Canadà, Anglaterra i altres països. Els docents començaven

a cavil·lar sobre les implicacions dels plantejaments de l'educació intercultural en aspectes com el projecte educatiu del centre (PEC), l'ajustament i la reformulació del currículum, la programació de l'aula, l'adaptació de la formació del professorat (reciclatge) o aspectes d'organització com a l'adaptació dels àpats. La lectura de pedagogs va ser clau per entendre allò substantiu de l'educació intercultural i la seva diferenciació de l'educació multicultural. Van ser anys de revisió de manuals sobre educació multicultural publicats a l'Europa occidental. Va ser particularment útil la tipologia de Xavier Besalú, que diferenciava els paradigmes d'escola racista o segregacionista, assimilacionista, integracionista, pluralista, multicultural i intercultural. Aquelles investigacions empíriques i bibliogràfiques em van servir de base per a ponències i seminaris sobre educació intercultural, la major part d'ells amb els docents.

Vam anar separant el paradigma multiculturalista de l'interculturalista. En una ponència sobre l'educació intercultural (al juny del 1993) comentàvem que «és curiós que el que està servint d'esperó perquè ens preocupem per la multiculturalitat i la interculturalitat és la immigració» (en una Espanya en la qual a penes hi havia aleshores 800.000 persones estrangeres i no els quasi cinc milions actuals). Cridàvem l'atenció sobre el risc que això suposava quan afirmàvem: «L'educació intercultural l'entendem [...] com un moviment pedagògic per a tots, [...] no

solament com una proposta educativa per als immigrants i les minories ètniques, sinó una proposta per a la totalitat de la societat. Si l'educació intercultural queda reduïda als grups amb problemes, al grup que cal compensar, al grup minoritari, serà un fracàs total [...]. El veritable desafiament de l'educació intercultural és la cultura majoritària, som nosaltres. Si cal fer educació intercultural és, fonamentalment, per a la majoria.» (1993b: 26).

Aquella consideració va anar prenent força a mesura que constatarem que apareixia una vegada i una altra com a proposta reduïda a la presència d'immigrants. Continuàvem afirmant que l'educació intercultural valora la diversitat cultural humana «com una cosa positiva en si mateixa, però sense exacerbar les diferències, tenint en compte a cada moment que als adults els unifiquen molts plantejaments socioeconòmics» (*ibídem*). Heus ací un altre èmfasi que es convertiria en idea central: la necessitat de no exagerar les diferències, de no perdre de vista els aspectes comuns i les convergències, els components de classe i la situació social.

Una acció formativa que ens va influir decisivament en la necessitat d'avançar en la conceptualització de la perspectiva intercultural va ser l'Escuela de Mediadores Sociales para la Inmigración (EMSI) de la Comunitat de Madrid, el disseny de la qual el 1994 i la direcció durant els dos primers anys (1995-1997) va correspondre a l'equip

del Programa Migració i Multiculturalitat de la Universitat Autònoma de Madrid. Els estimulants plenaris i tallers en els quals dialogaven grups d'intensa composició multicultural van afavorir la recerca en els fonaments del nou enfocament. Recordo, per exemple, com em va influir que un dels monitors expressés amb senzillesa: «en la interculturalitat s'afirma allò comú». Ara sembla obvi, però aleshores no ho era en absolut, i encara avui no ho és per a molts, que utilitzen el terme de manera superficial.

1.2 Un avenç notable: interculturalitat i temàtica indígena

Des del final del 1996 fins al 2000 vaig fer treballs d'assessoria, formació i investigació a Guatemala. El context en el qual es va sol·licitar la meua intervenció va ser la firma, l'any 1996, de l'Acord d'Identitat i Drets dels Pobles Indígenes (AIDPI) i les ingents tasques que implicava la seva posada en funcionament en diferents camps (drets diferencials al nom, el vestit, etc.; reconeixement del dret consuetudinari indígena i les seves autoritats pròpies; multilingüisme, intèrprets als jutjats; gestió dels llocs sagrats, etc.). Havia estat treballant entorn de les relacions interètniques i polítiques socials d'interculturalitat i antiracisme i es va considerar que aquesta experiència podia ser útil. Vaig participar en el màster de Gerència del Desenvolupament Sostenible que la Universitat Autònoma de Madrid va iniciar (Casaus i Giménez, 2000), i em

vaig incorporar com a assessor internacional al Projecte Q'anil del Programa de les Nacions Unitat per al Desenvolupament (PNUD) a Guatemala sobre interculturalitat, polítiques públiques i desenvolupament humà sostenible.²

Els objectius i les activitats del Projecte Q'anil demanaven una fonamentació del concepte central i la seva connexió amb l'elaboració de les noves polítiques públiques. El Projecte Q'anil disposava d'un equip excel·lent de professionals indígenes i ladins i vaig rebre l'encàrrec de dinamitzar-lo per a aquesta fonamentació conceptual i pràctica. Qualsevol que fos la nostra definició de l'enfocament intercultural, aquest havia de ser vàlid per a la construcció de la nova Guatemala. Vaig participar de bon grat en aquelles reflexions, i el resultat va ser un salt conceptual. He relatat aquell debat en una conferència, que farà servir per sintetitzar el pas d'una posició sense debat sobre interculturalitat a una altra posició després d'un intens debat i amb elaboració participativa i consensuada

[...] Bona part d'aquest aprenentatge és degut a la crítica que vaig rebre —des d'alguns líders o intel·lectuals indígenes— davant el plantejament intercultural que feia, i pel fet que havia de fonamentar una perspectiva en un context social i polític radicalment diferent al d'Europa, i en el qual un element clau és la resistència històrica i la mobilització actual de la població indígena maia.

ÇD'on venien aquesta crítica i els termes d'aquest debat sobre què era més idoni per a la construcció de la nova Guate-

mala, si un plantejament multiculturalista o el de la interculturalitat? Doncs dels plantejaments enormement valuosos de líders indígenes maias de les diferents comunitats etnolingüístiques (quichés, cakchiquels, quekchís, etc.). Un plantejament que m'atreviria a sintetitzar així:

«[...] nosaltres, els indígenes maias de Guatemala, hem sofert segles d'exclusió i tenim al davant un estat racista; per a nosaltres la ideologia multiculturalista, que posa l'accent en l'afirmació ètnica, en la pròpia estima, que posa l'accent en les relacions ètniques entre iguals, és vital, imprescindible per poder parlar, en pla d'igualtat, amb l'Estat, i situar-nos en condicions de justícia i equitat en aquesta societat. Hem mantingut la cultura indígena durant cinc-cents anys contra vent i marea, hi ha hagut una resistència indígena. Per tant, necessitem el multiculturalisme, perquè el multiculturalisme posa l'accent en el reconeixement d'aquesta identitat i cultura diferent que hem defensat». L'element crític d'aquesta posició cap a allò que plantejàvem des del Projecte Q'anil era el corollari o la conclusió que es podia desprendre d'aquelles declaracions: «Així que aquesta interculturalitat que es proposa no és vàlida per a Guatemala».

Un destacat intel·lectual guatemalenc, maia cakchiquel, autor de diversos llibres sobre el moviment indígena maia, ens va exposar, no sense certa sorpresa per part nostra, tres raons per les quals la perspectiva interculturalista no era vàlida per a Guatemala. Les seves paraules van ser, aproximadament, les següents:

«Primera raó en contra: la intercultural-

2. Van ser cinc anys de viatges i estades, disseny de projectes, celebració de reunions per tot el país, coneixement de persones amb professions, identitats i ideologies diverses, de fer amics, d'enorme aprenentatge.

litat és un tema sorgit a Europa en relació amb els immigrants, és una cosa que heu inventat els europeus per a les polítiques d'integració d'immigrants; a Guatemala, els indígenes no som immigrants, sinó els pobladors originaris de la terra, i el que volem no és "integració" en una societat que ens rebutja, ens explota i ens discrimina; el que volem és respecte pels indígenes i autonomia per als nostres pobles. Així que, només per aquest punt, aquesta perspectiva és molt nociva.

Segona raó: no hi pot haver interculturalitat entre desiguals, no n'hi pot haver de cap manera entre parts en una situació tan desigual. ¿Com n'hi pot haver —es preguntava el nostre convidat— entre qui té tot el poder i qui no té res, entre qui discrimina i qui és discriminat? Jo necessito primer que se'm respecti, com sosté el multiculturalisme, i després ja veurem si em vull interculturalitzar o no.

Tercer: la interculturalitat, a Guatemala, és una estratègia dels poderosos per incorporar el rebel, el dominat, i amb això poder-lo dominar millor. Justament ara que el moviment indígena prospera, justament ara que reivindicuem els nostres drets, és quan apareix la mà estesa de la famosa interculturalitat.» (2002b, p. 153-155)

Fins aquí el que fa referència a les crítiques. En aquella conferència també vaig exposar el que pertoca a les respostes:

[...] Vaig reaccionar demanant-li debat franc i entre companys, i li vaig agrair molt les crítiques, perquè així es prospera. Crec que aquell dia, cap al 1996, va ser quan em vaig haver de fer interculturalista. Vaig entendre que a Europa, en general, estem aplicant l'expressió, el terme, el concepte o l'accepció, d'una forma molt *light*, sense

cap crítica, molt de «bé, doncs que totes les cultures s'entenguin», perquè això són les relacions interculturals. Però hem de veure tan clarament com sigui possible què volem dir amb tot això. No podem tractar en profunditat aquí la resposta a les crítiques plantejades.

Resumint, en primer lloc vam anar veient que es tractava de construir una perspectiva sobre les relacions interètniques que fos tan vàlida per a les situacions en les quals la «qüestió ètnica» es referia a minories autòctones o nacionals, com per als casos en què estaven presents minories al·lòctones o immigrades.

En segon lloc, [...] certament la interculturalitat requereix un plantejament d'igualtat, diàleg i negociació, i per tant d'acceptació de les parts com a interlocutors vàlids. Però si fos necessària la igualtat social plena per a tot això, ni la interculturalitat, ni el multiculturalisme, ni molts altres plantejaments són viables. Si bé no en el conjunt de la societat, sí que hi ha espais on aquestes condicions es donen i cal aprofitar-los per anar avançant amb un plantejament intercultural. En algunes de les nombroses reunions i esdeveniments en els quals vaig participar vaig sentir la posició: «avui multiculturalisme, demà interculturalitat», però això em recordava els plantejaments esquerrans que vaig conèixer en la lluita antifranquista de «primer, la democràcia popular» i «després, quan hi hagi condicions» anirem treballant, per exemple, per la igualtat entre homes i dones o pel respecte a la naturalesa.

La interculturalitat pot ser utilitzada pels governs per prendre la iniciativa davant les exigències d'autonomia dels grups indígenes i en general dels col·lectius subordinats, ningú no oblida que aquesta i qualsevol altra proposta pot ser utilitzada, instrumentalitzada i tergiversada per cadascun dels actors, i els governs sempre

són un actor clau. Això mateix passa amb el multiculturalisme. [...] Uns altres arguments de defensa del plantejament intercultural avui són els següents: a) si uns altres el poden utilitzar, donem-hi aleshores un contingut vàlid per a la igualtat; b) no té per què ser antagònic, sinó complementari del multiculturalisme (en oposició amb el que plantejava fa poc Sartori, 2001), i c) amb el plantejament intercultural, els grups indígenes presenten un projecte d'àmbit nacional i no solament ètnic. (Giménez, 2002b: 155-156)

Fins aquí la llarga cita sobre aquell debat a Guatemala al final dels anys noranta. He intentat mostrar la necessitat de no prendre el concepte d'interculturalitat i la seva relació amb el multiculturalisme com una cosa donada o evident, sinó al contrari, com un camp ideològic sobre el qual hi ha posicions diverses i contràries. Pel que fa a la meua pròpia experiència, he suggerit que precisament la tasca de respondre a plantejaments crítics va ser el em va fer avançar en la proposta de l'interculturalisme.

1.3 Crítiques al multiculturalisme i proposta d'aclariment terminològic

Després dels inicis en el camp de les migracions i de l'avenç en abordar la qüestió indígena, la noció d'interculturalisme sorgida als treballs de Guatemala va rebre una prova arran dels debats suscitats per la publicació de l'obra de Giovanni Sartori *La sociedad multiétnica. Pluralismo, multiculturalismo y extranjeros* (2001), en la qual argumenta radicalment en contra del

multiculturalisme i el presenta com el contrari al pluralisme democràtic occidental. Aquesta crítica va influir en les declaracions de Mikel Azurmendi, aleshores president del Fòrum Espanyol per a la Integració dels Immigrants, que va afirmar que el multiculturalisme suposava «una gangrena per a la societat democràtica». Tot això va generar no poca confusió a Espanya, ja que presentava en termes molt negatius un plantejament com el multiculturalista, que estudiosos i activistes associaven a la celebració de la diversitat, el respecte per les diferències i la necessitat de polítiques de reconeixement positives. Per als que treballàvem en la conceptualització de la interculturalitat resultava especialment inquietant que Sartori —amb qui discrepàvem per la seva crítica furibunda del multiculturalisme— presentés superficialment la interculturalitat com la via correcta.

Va ser curiós trobar-me defensant tot allò que hi ha de positiu en els plantejaments multiculturalistes després d'anys d'exposar-ne les limitacions i distorsions a Guatemala, Espanya i altres països. No es tracta d'una contradicció ni d'una posició ambigua, i encara menys d'una posició doble. Es tracta que a l'hora de comprendre la gènesi i fonamentar la necessitat de l'enfocament interculturalista cal partir de les crítiques al multiculturalisme i les seves limitacions (se'n pot consultar un detall a Malgesini i Giménez, 1997). Quan el moviment multiculturalista és posat en qüestió en la seva totalitat i es-

sència, com fa Sartori, cal indicar que «no s'ha de llençar el nen amb l'aigua bruta» (Giménez, 2002a).

Aleshores vaig formular una proposta de clarificació terminològica basada en dos criteris o idees força. D'una banda, distingir el pla fàctic i el pla normatiu, això vol dir diferenciar a) les anàlisis o apreciacions que es refereixen a com són de fet, en la vida quotidiana, les relacions socials entre actors culturalment diferenciats, i b) els raonaments o postures relatives a com haurien de ser aquestes relacions i els conseqüents intents jurídics i institucionals per establir pautes de regulació d'aquestes relacions. El segon concepte de l'esquema terminològic és considerar el multiculturalisme i l'interculturalisme com a modalitats dins del paradigma del pluralisme cultural, és a dir, en lloc d'oposar-los frontalment com fa Sartori (el primer ataca el pluralisme democràtic de la democràcia i el segon hi coincideix), interpretar-los com a plantejaments que han sorgit consecutivament al si de la ideologia i la política del pluralisme cultural, i hi ha entre ells relació de complementarietat crítica (taula 1).

2. Formulació de propostes conceptuals: l'especificitat de l'interculturalisme

Canviem de narrativa i passem de la lògica diacrònica i processual de l'aparat anterior a una lògica sincrònica i estructural amb l'objecte d'exposar sumàriament les bases conceptuals,

sociopolítiques i ètiques de l'interculturalisme. Farem dos passos, des del més general fins al més particular: de primer, la ubicació de l'interculturalisme en el conjunt dels models de gestió de la diversitat sociocultural; segon, com definir la perspectiva intercultural, perfilant on hi ha el que és substantiu d'aquesta orientació i explicitant allò que no ho és.

2.1 L'interculturalisme com a model sociopolític de gestió de la diversitat sociocultural

Una concepció d'interculturalitat o interculturalisme rigorosa i fonamentada —en el sentit que aquí se sosté o en qualsevol altre— requereix ubicar aquesta temàtica en l'ampli conjunt dels models de gestió de la diversitat sociocultural. La raó d'això rau a poder calibrar què hi ha de diferent i antagònic, així com de comú i específic, respecte a altres fórmules. Hem suggerit una classificació d'aquests models en dos grans grups: els models d'exclusió i els d'inclusió. Com es pot veure a la taula 2, l'interculturalisme s'ubica dins del pluralisme cultural, que al seu torn és una de les opcions en els models d'inclusió. Un avantatge afegit de la ubicació de l'interculturalisme en aquest marc ampli és que permet destacar que per arribar a l'interculturalisme abans cal superar efectivament models «anterior»; dit d'una altra manera, no serveix de res afirmar la perspectiva intercultural si es manté la discriminació, la segregació o altres pràctiques.

Taula 1. Proposta terminològica i conceptual

Pla fàctic o dels fets Allò que és	Multiculturalitat: diversitat cultural (lingüística, religiosa)	Interculturalitat: relacions interètniques (interlingüístiques, interreligioses)
Pla normatiu o de les propostes sociopolítiques i ètiques Allò que hauria de ser	Multiculturalisme Reconeixement de la diferència 1. Principi d'igualtat 2. Principi de diferència	Interculturalisme Convivència en la diversitat 1. Principi d'igualtat 2. Principi de diferència 3. Principi d'interacció positiva
	Modalitat 1	Modalitat 2 PLURALISME CULTURAL

Font: Giménez, 2003a: 61.

Taula 2. Tipologia de models sociopolítics davant la diversitat sociocultural

Exclusió Racisme, xenofòbia, antisemitisme, <i>apartheid</i> , holocaust, etc.	Discriminació de l'altre (tracte desigual)	Legal Social	Lleis discriminatòries Pràctiques discriminatòries
	Segregació de l'altre	Espacial	Guetos residencials Delimitació d'espais públics
		Institucional Guetització sanitària	Guetització escolar
	Eliminació de l'altre	Cultural	Etnocidi Fonamentalisme cultural
		Física	Genocidi. Neteja ètnica
	Inclusió	Homogeneïtzació	Assimilació
Fusió cultural			<i>Melting pot</i>
Acceptació de la diversitat cultural com a positiva		Pluralisme cultural	Multiculturalisme Interculturalisme

Font: Giménez, 2003a: 157.

Com a model pluralista i antiassimilacionista d'inclusió, «la interculturalitat és [...] un model vàlid per abordar de manera propositiva i pràctica el tracte i la gestió de la diversitat sociocultural en termes nacionals i internacionals», i es poden establir «una sèrie de pressupostos bàsics [...] com a premisses teòriques i metodològiques per a (la) implementació d'una política intercultural» (Giménez, 2000a: 134-135).

Punt de partida: la persistència i ampliació de la diversificació

1. Per a qualsevol formulació ideològica copolítica «de futur», i encara més per a tota proposta de com afrontar local-

ment, nacionalment i internacionalment les situacions i processos de diversificació sociocultural, cal partir del previsible manteniment (i fins i tot del seu increment) durant el segle XXI del protagonisme i la rellevància sociopolítica dels pobles indígenes, els grups ètnics i les minories nacionals.

Premissa complementària: ubicació nuclear de les variables socioculturals

2. En el canvi de segle s'estan plantejant nous desafiaments —tant en la teoria com en la praxi— connectats amb situacions de diversitat cultural. El més central és que, juntament amb la classe i el gènere, les variables socioculturals

en el seu sentit més ampli (etnicitat, «raça social», idiomes i situacions de multilingüisme, creences i expressions religioses, «estrangeria», etc.) són —cada vegada més— elements referencials clau en l'organització de la vida econòmica i social, en la regulació dels conflictes i en l'establiment dels consensos polítics.

Plantejament del problema de què fer davant la diversitat

3. Des de posicions progressistes, la vella qüestió de com abordar/gestionar la diferència i la distintivitat, la diversitat cultural en suma, es podria expressar en l'actual conjuntura i buscant el mà-

xim consens, així: ¿quins models sociopolítics i quines concepcions ideològiques es poden i cal afavorir amb vista a la consecució de societats basades tant en la igualtat real i efectiva de tots els ciutadans davant les lleis i codis normatius, com en el «reconeixement» de l'altre, en el respecte i la valoració positiva de les diferències etnoculturals i el dret a l'autonomia com a grup o poble?

Requisit indispensable: una concepció adequada de l'àmbit cultural

4. Per abordar des de posicions progressistes la «gestió» sociopolítica de la diversitat cultural cal una concepció no culturalista de la cultura i de les cultures, una concepció que no les presenti com a entitats definides, homogènies i estàtiques, sinó que posi l'èmfasi en la seva heterogeneïtat interna i el seu caràcter adaptatiu i canviant.

La connexió entre diferència i desigualtat

5. Les diferències entre subjectes etnoculturalment diferenciats són identificades, formulades, percebudes i abordades pels actors socials i institucionals en contextos sociopolítics i ideològics estratificats, segmentats i conflictius, i en conseqüència, són interpretades i utilitzades en les lluites socials i polítiques des de i per a la desigualtat.

Models d'exclusió

6. Històricament, i en les esferes públiques i polítiques del poder centralitzat,

els models de tractament de la unitat i la diversitat que han predominat són els de l'exclusió, és a dir, aquells que es basen en la segregació, discriminació i marginació de l'altre o del que és diferent, i s'ha arribat als casos extrems de planificar-ne l'aniquilació. Lluny d'haver perdut força, encara mantenen una rellevància enorme al món.

Models d'inclusió

7. A diferència dels models d'exclusió, els models d'inclusió intenten donar una resposta «integradora» i «positiva» a «la qüestió de la unitat i la diversitat sociocultural» —almenys des del punt de vista del poder centralitzat i les comunitats majoritàries i/o dominants—, incorporant a tots, d'una manera o d'una altra, a la societat nacional.

Assimilacionisme

8. El model assimilacionista, el primer que es va gestar històricament entre els models d'inclusió, suposa la imposició del model dominant o majoritari a les minories o sectors dominats, i és rebutjable perquè l'assimilació cultural no comporta necessàriament la integració social, i perquè implica la pèrdua de la identitat o la cultura dels subjectes dominats o minoritaris.

Fusió cultural

9. Malgrat que té aspectes positius respecte a l'assimilacionisme, les diferents variants del model de fusió cultural (*melting pot*, mestissatge, hibridisme, etc.) no són tampoc útils per abordar

els fets diferencials, ja que, a més d'incloure i requerir l'abandonament d'identitats i cultures prèvies, produeix en tot cas múltiples fusions parcials, les quals conserven i reproduïxen la diversitat però «compartimentada» en la vida social, com mostren les experiències històriques en diferents contextos.

Vigència de models presumptament superats

10. Estructuralment i conjunturalment, hi ha i hi haurà, per part de governants, de forces polítiques i de qualssevol altres generadors de polítiques, la «temptació» de seguir abordant la qüestió plantejada amb aquests models anteriors, ja caducats i fracassats.

El paradigma del pluralisme cultural

11. No tots els models assajats fins ara són rebutjables. Per a un enfocament progressista de la qüestió plantejada, continua sent vàlid el paradigma del pluralisme cultural (sorgit en la dècada dels seixanta) ja que està basat en dos principis absolutament necessaris com són la igualtat de drets i obligacions i el dret a la diferència.

El multiculturalisme

12. Com a primera versió del pluralisme cultural, el multiculturalisme ha aportat sobretot la idea de «reconeixement» així com la implementació en diferents països de polítiques públiques educatives, sanitàries, etc., més coincidents amb la diversificació etnocultural

de les societats, però està mostrant progressivament importants mancances i limitacions com a articulador de les convergències, la cohesió social i la convivència ciutadana.

L'interculturalisme

13. Aquesta nova proposta —en gestió actual i des de camps d'intervenció i reflexió tan diversos com l'educació, la comunicació, la mediació i la filosofia— es pot entendre com una nova variant del pluralisme cultural que, més implícita que explícita, es veu impulsada pel buit creat per les limitacions, les crítiques rebudes i els punts febles del multiculturalisme.

14. L'èmfasi posat a comprendre, cuidar, promocionar i regular adequadament la interacció sociocultural positiva, i tot el que això comporta (acostament, comunicació, aprenentatge, convergències, noves síntesis, resolució de conflictes, etc.) és l'element distintiu i l'aportació específica de la interculturalitat respecte a models anteriors, i s'adequa millor a la concepció complexa i dinàmica de la cultura i les cultures.

15. Com altres propostes i models, la interculturalitat corre el risc de ser formulada, entesa i utilitzada com un nou culturalisme, especialment si no es tenen en compte les dimensions econòmiques, socials i polítiques i els contextos de desigualtat, asimetria i domini.

16. La proposta intercultural solament és vàlida des de posicions progressistes quan es basa en l'extensió i l'adequació

de les categories i els fonaments del desenvolupament social i humà, la ciutadania comuna i diferenciada i el poder compartit, de manera que se superi, així, el culturalisme.

2.2 Definició de la perspectiva intercultural

Després de les aproximacions d'investigació, la primera visió sistemàtica de l'enfocament intercultural va ser fruit de la recerca bibliogràfica³ sobre la denominada societat plural en la literatura de les ciències socials,⁴ les polítiques públiques d'integració,⁵ el multiculturalisme i els seus crítics,⁶ i sobretot les primeres conceptualitzacions sobre l'àmbit intercultural en camps diversos com la teoria de la comunicació, la mediació o la filosofia.⁷

Vaig arribar a tres conclusions.

Primera: calia sintetitzar el conjunt d'idees, propostes i matisos del pluralisme cultural en només dues idees o principis bàsics en forta interacció, l'aplicació a la vida social dels quals havia de ser simultània, i d'això ve l'enorme dificultat: *a)* la igualtat de tracte, o no discriminació, i *b)* el respecte a la diferència.

Segona: considerar, tal com he assenyalat, el consolidat i polèmic multiculturalisme i l'emergent i idealitzada interculturalitat com dues modalitats (successives) del pluralisme cultural en execució.

Tercera: concebre l'arbre del pluralisme i les seves modalitats com la gran aposta davant propostes pre-

sumptament incloents com l'assimilacionisme i d'altres manifestament ex-cloents.⁸

3. Entrades corresponents a «pluralisme cultural», «multiculturalisme» i «interculturalitat» de la *Guia de conceptos sobre migraciones, racismo e interculturalidad* publicada l'any 1997 juntament amb la meua col·lega Graciela Malgesini. Es tracta d'un diccionari temàtic en què s'analitzen fins a 57 termes o veus sensibles.

4. Especialment les obres de Furnivall (1944) sobre l'economia plural a les colònies holandeses, Smith (1965) sobre la societat plural a les colònies britàniques d'Àsia, i Barth (1968) sobre els païxus i la seva relació amb altres grups ètnics a l'Afganistan.

5. Textos que aborden el pluralisme cultural com a part de les polítiques a països plurals i de molta immigració, sobretot la tipologia de Gordon (1964) sobre els models d'integració a la seva obra clàssica sobre l'assimilació als Estats Units.

6. L'obra de Rex, especialment la seva conceptualització de societat multicultural (1986) i el seu assaig amb Drury sobre la mobilització ètnica a Europa (1994), on s'avaluen les crítiques al multiculturalisme. Una altra referència clau és Taylor (1993) sobre les polítiques de la diferència i l'especial rellevància de la idea del reconeixement. També he consultat les posicions crítiques que veïen la funcionalitat del multiculturalisme i l'argot multicultural en el procés de globalització. En aprofundir en les característiques que defineixen el multiculturalisme, les especificitats nacionals i la seva relació amb la ciutadania són clau aportacions com les de Kymlicka (1996) y el compendi de treballs coordinats per Lamo de Espinosa (1995).

7. Perotti (1989) i el seu lèxic sobre immigració, el treball de Labat i Vermes (1994) sobre contacte i interacció cultural; Willigen (1986) sobre *cultural broker* en antropologia aplicada; Podro (1994) sobre defensoria bilingüe; Wimmer (1996) sobre filosofia intercultural, o Young (1996) entorn de la comunicació intercultural.

8. Quan intentava donar sentit a tota aquesta literatura tan variada, em va ser de molta ajuda la coincidència dels treballs de consulta bibliogràfica i elaboració analítica amb els treballs de consultoria ja referits i desenvolupats tant a Espanya respecte a la immigració com, sobretot, a Guatemala pel que fa a la temàtica indígena.

Ciudadania, dret a la diferència i unitat en la diversitat

A Guatemala, i arran del projecte Q'anil, vam arribar a la definició següent després de prolixes deliberacions de l'equip multicultural del projecte (Giménez, 1997: 26-27).

S'entén la interculturalitat —aleshores encara no teníem clar que era millor parlar d'interculturalisme— com:

- un plantejament pluralista sobre les relacions humanes que hi hauria d'haver entre actors culturalment diferenciats en el context de l'estat democràtic i participatiu i de la nació pluricultural, multilingüe i multiètnica;
- la promoció sistemàtica i gradual des de l'estat i des de la societat civil, d'espais i processos d'interacció positiva que vagin obrint i generalitzant relacions de confiança, reconeixement mutu, comunicació efectiva, diàleg i debat, aprenentatge i intercanvi, regulació pacífica del conflicte, cooperació i convivència;
- sobre la base de tres principis:
 - 1) el *principi de ciutadania*, que implica el reconeixement ple i la recerca constant d'igualtat real i efectiva de drets, responsabilitats, oportunitats, així com la lluita permanent contra el racisme i la discriminació;
 - 2) el *principi del dret a la diferència*, que comporta el respecte a la identitat i els drets de cada un dels pobles, grups ètnics i expressions socioculturals de Guatemala i
 - 3) el *principi d'unitat en la diversitat*, concretat en la unitat nacional, no im-

posada sinó construïda per tots i assumida voluntàriament.

Es tracta d'una definició de la perspectiva intercultural amb tres parts: la contextual, la nuclear i la fonamentadora.

A la guia que va generar el Projecte Q'anil es detallen les tres parts articulades de què consta aquesta definició: contextual, nuclear i fonamentadora.

La part contextual situa la interculturalitat com una modalitat de discurs i acció dins de la ideologia i la proposta política del pluralisme cultural, i per tant com un senyal d'identitat necessari i imprescindible en el sistema democràtic i la nació pluricultural. La part nuclear emfatitza allò veritablement singular, allò que diferencia la interculturalitat de les versions més usuals del multiculturalisme. Coherents amb la idea i el propòsit d'unitat en la diversitat, se suscita explícitament la interacció positiva advocant per ocupar-se i preocupar-se en aquest àmbit de les relacions de fet entre els subjectes individuals i els col·lectius etnoculturalment diferenciats. En aquest apartat de la definició s'indiquen també algunes de les característiques més notables d'aquest tipus de relació interculturalista. La part fonamentadora formula els principis que han de guiar a cada moment l'acció intercultural, i els defineix a partir de la ciutadania comuna, el respecte i la valoració de la diferència, i la unitat en la diversitat.

La perspectiva intercultural és simul-

tàniament utopia, mètode i procés: una utopia que il·lusiona i motiva la praxi, un mètode pràctic per construir projectes i aliances, i un procés no exempt de conflictes. Des d'aquell treball he insistit en allò que la interculturalitat no és. No és una crida genèrica a la bona voluntat, sinó una proposta sociopolítica i ètica; no és folklorisme ni culturalisme, perquè parteix d'una concepció integral i dinàmica de l'àmbit cultural i ho inscriu en l'economia política; no és equivalent a fusió i mestissatge físic o cultural, però sí que exigeix bones dosis de noves hibridacions i síntesis socioculturals.

Una definició succinta i sintètica

La definició anterior és llarga, sorgeix de l'acord d'un equip i remet a Guatemala. Més recentment, al glossari de termes inclòs a *¿Qué es la inmigración?*, oferia la següent definició abreujada d'interculturalisme: «nova expressió dins del pluralisme cultural que, tot i afirmar no únicament allò diferent sinó també allò comú, promou una praxi generadora d'igualtat, llibertat i interacció positiva en les relacions entre subjectes individuals o col·lectius culturalment diferenciats» (2003a, 174). Podem destacar d'aquest breu enunciat com és de crucial, en la perspectiva interculturalista, afirmar allò comú i allò convergent, i com la seva pràctica requereix, i al seu torn provoca, avenços en els àmbits de la igualtat, la llibertat cultural i la convivència.

Conclusió

Ens trobem en un procés d'emergència d'un nou paradigma —l'interculturalisme— i per tant ha d'estar subjecte a versions, confrontacions, retorsions i noves formulacions. Com s'esdevé amb altres ideals socials —llibertat, justícia, integració, ciutadania...— amb l'interculturalisme cal continuar alimentant processos interrelacionats que consisteixen a:

- a) elaborar definicions fonamentades a partir del debat, la labor crítica i les pràctiques;
- b) desglossar el concepte o fer-lo operatiu per posar-lo en pràctica en camps diversos;
- c) dur a terme una aplicació creativa i diferenciada a diversos àmbits camps, extraient ensenyaments que enriqueixin la noció;
- d) avaluar de manera participativa i crítica els resultats d'aquests usos i aplicacions;
- e) preveure i oposar-se als usos culturalistes de l'enfocament que es puguin anar donant, així com a la seva apropiació per a estratègies de dominació política i social;
- f) ser conscients a cada moment dels punts febles de la proposta, i
- g) continuar treballant dialècticament en la recerca de referents interculturalistes per a l'acció col·lectiva, comunitària i personal, per a la igualtat, la llibertat i la justícia.

Bibliografia

- CASAS, M.; GIMÉNEZ (coord.) (2000). *Guatemala hoy: reflexiones, perspectivas interdisciplinarias*. UAM Ediciones.
- GIMÉNEZ, C. (2003a). *¿Qué es la inmigración?* Barcelona: RBA Libros (reimpresions: 2004, 2006).
- (2003b). «Pluralismo, multiculturalismo e interculturalidad. Propuesta de clarificación y apuntes educativos». *Educación y Futuro: Revista de Investigación Aplicada y Experiencias Educativas*, núm. 8 (abril): 9-26. Editorial CES - Don Bosco - EDEBÉ.
- (2002a). «Las críticas al multiculturalismo». *Temas para el Debate* (maig): 1-5.
- (2002b). «La construcción de una sociedad intercultural». *V Jornadas de Voluntariado en Canarias*. Gobierno de Canarias: 141-170.
- (2001). «Identidades y culturas en la España del siglo xx: reflexiones desde la interculturalidad». *El siglo xx a debat. Jornades l'Hospitalet 75 anys de ciutat*. Centre d'Estudis de l'Hospitalet: 217-224.
- (2000a). «Modelos ante de la diversidad cultural: del racismo a la interculturalidad». A: ALCINA, J. (coord.). *Hacia una nueva ideología para el siglo XXI*. Madrid: Akal: 133-145.
- (1998). «Migración y nueva ciudadanía». *Temas para el Debate*, 43: 27-31.
- (1997 i 2000b). *Guía sobre interculturalidad. Primera parte. Fundamentos conceptuales. Segunda parte. El enfoque intercultural en las políticas públicas para el desarrollo humano sostenible*. Colección Cuadernos Q'nil. Proyecto de «Interculturalidad, políticas públicas y desarrollo humano sostenible». Guatemala: PNUD-Guatemala.
- (1996). «La integración de los inmigrantes y la interculturalidad. Bases teóricas de una propuesta práctica». *Arbor*, 607 (juliol): 119-147. Madrid.
- (1995). «Inmigración e interculturalidad en Madrid. Apuntes para un balance social». *Economía y Sociedad*, 12 (juny): 171-202. Madrid.
- (1993a) (coord.). *Inmigrantes extranjeros en Madrid* (dos toms). Madrid: Imprenta de la Comunidad de Madrid.
- (1993b). «La educación intercultural: conceptos, fundamentos y objetivos». A: *Multiculturalismo y educación de personas adultas*. Saragossa: Diputación Provincial de Zaragoza.
- KYMLICKA, W. (1996). *Ciudadanía multicultural. Una teoría liberal de los derechos de las minorías*. Paidós.

- LAMO DE ESPINOSA, E. (ed.) (1995). *Culturas, estados, ciudadanos. Una aproximación al multiculturalismo en Europa*. Alianza Editorial.
- MALGESINI, G.; GIMÉNEZ, C. (1997a). *Guía de conceptos sobre migraciones racismo e interculturalidad*. Madrid: La Cueva del Oso. (2000) Madrid: Ediciones La Catarata.
- REX, J.; DRURY (1994). *Ethnic mobilization in a Multicultural Europe*. Avebury: Aldershot.
- REX, L. (1986). *The concept of a multicultural society*. Occasional Papers. Centre for Research in Ethnic Relations. Coventry: University of Warwick.
- SARTORI, G. (2001). *La sociedad multiétnica. Pluralismo, multiculturalismo y extranjeros*. Taurus.
- TAYLOR, CH. (1993). *El multiculturalismo y «la política del reconocimiento»*. México: Fondo de Cultura Económica.
- YOUNG, R. (1996). *Intercultural communication. Pragmatics, genealogy, deconstruction*. Multilingual Matters Ltd.